

Nyitott tenyér, a lelkek összekapcsolódása: a retorika birodalma
Chaim Perelman: A retorika birodalma. Retorika és érvelés. Tinta Könyvkiadó.
 Az Ékesszólás Kiskönyvtára 50. Budapest, 2018. 212 lap

Új erőt, célokat, területeket kívánt a retorikába lehelni Chaim Perelman (1912–1984), a lengyel származású, 1925-ben Brüsszelbe emigrált filozófus, a brüsszeli egyetem professzora, akit olykor a „huszadik század Arisztotelészének” is neveznek. Első magyar nyelvű könyve, *A retorika birodalma* nemrég (2018) jelent meg.

Perelman a filozófiai hagyományokra alapozva jelöli ki a retorika helyét a modern társadalomban. Következtetése az, hogy most egyenesen a retorika birodalmába érkezünk: a retorika mindenhol, mindenben ott van. Nem véletlenül nevezi W. Jens tübingeni egyetemi tanár a retorikát a humán tudományok régi és új királynőjének (179). De mi is ez az új retorika? A meggyőző diskurzus elmélete: „Mihelyst a kommunikáció arra törekszik, hogy egy vagy több személyt befolyásoljon, irányítsa a gondolkodásunkat, felszítsa vagy lecsillapítsa érzelmeiket, hogy egy cselekvésre ösztönözze őket, az a retorika területéhez tartozik. [...] [A] retorika a nem formális gondolkodás hatalmas területét fedi le: ezért beszélhetünk a retorika birodalmáról” (179). Ahogy az idézetből kitűnik, ez a modern retorika voltaképpen kiterjesztett, részben alkalmazott kommunikációelméletnek is felfogható.

Tekintsünk bele ebbe a birodalomba. Perelman könyvében végigvonul a filozófiai és a retorikai hagyomány, ezekre építve magyarázza korunk (mint tehát a retorika birodalmának korszaka) kommunikációs jelenségeit. A retorika történetében sokszor összekeveredtek a dolgok, például számtalanszor elhangzott, hogy a retorika célja az igazság keresése, megállapítása. Perelman szétválasztja a filozófiai és a retorikai hagyományt. Véleménye szerint a filozófia célja a szemlélődés és az igazságkeresés, a retorika célja a beszéd segítségével való befolyásolás, az aktív közösségi élet (politika) elősegítése. Kimondja, hogy nem is mindig fő cél ennek során az egyetértés, hanem lehet például önmeggyőzés vagy cselekvésre, valamiféle provokációra való buzdítás.

Sokáig magam sem értettem, hogy miért gyötörjük magunkat és tanítványainkat a logikai érvelési módokkal: tanítjuk a „tisztá”, egyértelmű indukciót, dedukciót, miközben a mindennapok során alig fordulnak elő ilyen világos esetek. Az esetek többségében naiv módon nem szabályos indukcióval, dedukcióval döntünk, hanem szabálytalanokkal (a premisszákból többnyire nem egyértelműen vagy sehogyan sem következik a konklúzió). Mégis megnyilvánulásaink jórészt sikeresek. Mégis következtetéseink (ítéleteink) többnyire sikeresek, mert a sokféle lehetséges premisszából végül mégis a leginkább helyeseket választjuk ki. A feltetelezésen alapuló következtetést, érvelést egyébként abdukciónak nevezzük. Az abdukciót a szemiotikus Peirce, a nyelvész Chomsky javaslatára és Petőfi S. János indíttatására a Magyar Szemiotikai Társaság tárgyalta először monografikusan és interdiszciplinárisan. (Lásd *Az abdukció. Az abdukció logikája, szemiotikája*. Szerk.: Balázs Géza – H. Varga Gyula. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, Líceum Kiadó, Eger, 2008.)

Perelman bátran kijelenti: a formális logika és a retorikai érvelélmélet szemben áll egymással. Az európai retorika kétezer éves története során sokat változott. Arisztotelész-nél még szélesebb értelmű volt: érvelélmélet, beszédstílus-elmélet, a beszéd felépítésének elmélete; sőt a retorika része volt az emberi érzelmek vizsgálata is. Később a retorika tartománya leszűkült az ékesszólásra, sőt egyeseknél a beszédtechnikára, illetve egyes iskolákban az alakzatkutatásra (elég félrevezető módon ezt neoretorikának nevezik). A retorika úgy járt, mint a „szamárbőr”: elkezdett zsugorodni, összemenni. (Perelman használja ezt a hasonlatot.) Korunkban azonban egyre többen hangoztatják a retorika reneszánszát, az új retorika mindenféle közönséghez szóló beszéd: „az érvelés új retorikaként (vagy új dialektikaként) felfogott

elmélete a meggyőzésre szolgáló beszéd valamennyi területét lefedi” (20). Ahogy azt például Aczél Petra *Új retorika* című könyve és annak alcíme: *Közélet, kommunikáció, kampány* (Kalligram, Pozsony, 2009) is jelzi. Alap maradt természetesen az érvelés: „mindazok, akik hisznek az egymással szemben álló különféle megoldási lehetőségek esetén a – tanácsadást vagy vitát követő – észszerű választás létezésében, nem mondhatnak le az új retorika által bemutatott érvelésméletről...” (23). De ez az érvelés nem logikai alapú érvelésmélet: „az érvelés célja nem az, hogy levezessük az adott premisszákból származó következtetéseket, hanem hogy *előidézzük vagy megerősítsük egy adott hallgatóság egyetértését azokkal a tételekkel kapcsolatban, amelyeket beleegyezésük megnyerése érdekében terjesztünk elő...*” (24). Azért sem várható el a formális logika alapú érvelés, mert nem lehet mindent bizonyítani, illetve nem lehet minden bizonyítást ellenőrizni (32), vagyis sokkal inkább vagyunk érzelmeink, szokásaink rabjai, mint folyamatos racionális irányítás alatt. Egyébként korunkban ezért hangsúlyozzák egyre gyakrabban az ember érzelmi beállítódását, az (alap)érzelmeknek a gondolkodásunkra, cselekvéseinkre, közte a kommunikációnkra való hatását.

Perelman tehát megkülönbözteti a filozófiai és a retorikai érvelést, ezért némi ellentmondást érzek egy másik gondolatában: „a rábeszélés a képzeletre irányul, az érzésekre, az akarat nélküli bábra, addig a meggyőző diskurzus az értelemre irányul” (32). Másutt pedig mintha azt hangoztatná, hogy a meggyőzés nem pusztán értelmi művelet... Mindezek ellenére az új retorika eredményezheti – ez a könyv legszebb mondata – „a lelkek összekapcsolódását” (24), vagyis azt az állapotot, amikor egymásra figyelünk, meghallgatjuk egymást, elolvassuk egy másik ember könyvét. Sokszor vétenek, vétünk e retorikai felhívás, üzenet ellen, de az már önmagában siker, ha rájövünk, hogy lehetne másképpen is. Zénónnál a dialektika zárt ököl, a retorika viszont: nyitott tenyér. Végül hangsúlyozzuk újra: „érvelés nem kizárólag az intellektuális egyetértés elérésére szolgál, gyakran a cselekvés szítására, kiprovokálására, vagy legalább a cselekvésre való hajlandóság megteremtésére is” (27).

Az új retorika logikai, filozófiai alapvetése után Perelman a klasszikus retorikák által javasolt összetevők, szempontok szerint halad művében (én ezt általában a következő kérdésekkel szoktam jellemezni: 2K + 5M, azaz: ki, kinek, miről, mit, miért, miként/hogyan, milyen műfajban, milyen körülmények között?). Példáit viszont az új retorikai jelenségekre (nem aktuálpolitikai közéleti beszédre) hegyezi ki: a szónok és hallgatósága (2. fejezet), premisszák (3.), jelenlét (4.), adatok értelmezése (5.), argumentatív technikák (6.), kvázilogikai érvek (7.), valóságon/valóságismereten alapuló érvek (8.), példa, illusztráció, modell (9.), analógia, metafora (10.), a fogalmak disszociációja (11.), az érvelés terjedelme, az érvek ereje (12.), az érvek sorrendje (13.), majd pedig az epilógus: A retorika birodalma (14.).

Perelman antropológiai nyelvészeti kiindulással nyit: egy közösség rögzíti azokat a témákat és műfajokat, amelyek a kommunikáció tárgyát képezhetik. Tehát van, amiről nem beszélünk (bár a mostani internetkommunikációban mintha már ez se lenne igaz). Valamint van, amiről nem vitatkozunk. Arisztotelész is megállapítja: nem vagyunk kötelesek bárkivel beszélgetni. Sőt még a szólásszabadság idején, egy liberális társadalomban sem beszélhet valaki bármilyen körülmények között (26). Tegyük hozzá: bizonyos kérdésekről nem érdemes vitatkozni. (A népi bölcsesség is úgy tartja az értelmetlen vita, meggyőzés kapcsán: okos enged, számár szenved.) És bizonyos személyekkel sem. Ez a konfliktuskerülés alapja. Arra is figyelni kell, hogy a hallgatóság nem szükségszerűen azokból áll, akiket a szónok megszólít. Nemegyszer vagyunk tanúi vagy még inkább szenvedő alanyai zárt helyen (vonaton, autóbuszon) egy-egy véleményétől megittasult személy szómenésének; vagy éppen a világhálón is sokszor beköszönnek kéretlen szónokok (bloggerek, influencerek, megmondóemberek). Utóbbiak korunk jellemző figuráivá váltak.

A retorika birodalmában a jelenléthez kapcsolódóan kerülnek elő az ókori (és úgy látszik, minden korban aktuális) beszédfajták: tanácsadó – törvénytészki – bemutató beszéd, de ezeket

érdemes funkciójuk kapcsán jellemezni: valamilyen szándékot tükröző beszéd (rábeszélés, lebeszélés), az igazságot kereső beszéd (vád- és védőbeszéd), esztétikai üzenetet hordozó, örömet jelentő beszéd (dicsőítés, szidalmazás). A retorika kiemelt területe a jelenlét, a retorika a létrejövő jelenlét megteremtésének a művészeté (52). A jelenlét közvetlenül hat az érzékeinkre: más egy baleset személyes tanújának lenni, mint azt fényképeken vagy híradóban látni. És más egy színházi előadás a színházban, és más felvételtől nézve. Hallgatóimnak mondom, hogy más egy egyetemi előadás személyesen végighallgatva és végigjegyzetelve, mint valakinek a jegyzetét olvasva. A retorika közvetlen eszköze nyelv, a nyelvnek pedig hatalmas a felidéző (evokatív) ereje. Ez kapcsolatba hozható korunk fontos technológiai jelenségeivel: a digitális technológiák térnyerésével, a médiumváltással, a multimodalitással.

A retorika a kifejezés művészeté (Paulhann), ugyanazt megfogalmazhatjuk állító vagy tagadó módon. De arra is tanít, hogy egy mondat kimondása nem pusztán információközlés, hanem másodközlés is. Ezt pedig a modern pragmatikában szoktuk hangsúlyozni, de a jelenlétben, stilsztika is foglalkozik vele. A beszédben folyamatos jelek (nyomok) vannak, amelyek önmagukon túli dolgokra utalnak. Ezért fontos az előadás (a szöveg) betűjének és szellemének a megkülönböztetése. Az érvelés során nyílt és implicit, sőt kvázilogikai érveket használunk fel, és nem mindig egyszerű dolog a disszociáció, a megkülönböztetés, például a látszat és a valóság szétválasztása. Erre különösen felhívja a figyelmet a szerző. A látszat, ami elsőként jelenik meg (I.), de mögötte rejlik valami többlet, valami más: a valóság (II.). A világ tele van ilyen I. és II. világokkal: árnyék – tárgy, álom – valóság/ébredés, színpadi kép – valóság, vélemény – tudomány, érzéki – gondolati megismerés, test – lélek, változó – változatlan, többség – egység, emberi – isteni, eszköz – cél, következmény – tény, cselekedet – személy, alkalom – ok, relatív – abszolút, szubjektív – objektív, sokféleség – egység, individuális – univerzális, részleges – általános, elmélet – gyakorlat, nyelv – gondolat, és végül visszatérünk az elejére: betű – szellem... (145–8). Köztudott, hogy a gyermek ezt a két világot sokáig nem tudja szétválasztani, és úgy tűnik, hogy ma egyre többen élnek gyermekként a világukat.

Ha tehát a retorika nem tiszta logika alapján működik, akkor a logikainál jóval gyakoribb a kvázilogika. Perelman ezekkel a mindennapibb kvázilogikai érvelésekkel foglalkozik alaposabban. A kvázilogikai érvelést másként és talán közismertebb módon érvelési hibaként tárgyaljuk. Azért fontos ezzel alaposabban foglalkozni, mert ezekkel találkozunk minduntalan, ezeket fogadjuk el kritika nélkül, avagy éppen ellenkezőleg, megértve alaptalanságukat, gerjesztenek iszonyatos haragra a népámitást, elbutulást látva. Él bennünk egy alapvető (antropológiai) beállítódás, hogy aki beszél, az nem mond abszurd dolgokat (grice-i maximák, itt: 69). Ezért általában könnyen elfogadjuk a mások véleményét. És más miatt is: az ember alapvetően harmóniára, megegyezésre, konfliktusmentességre törekszik, inkább gondolkodás nélkül elfogad, minthogy fölöslegesen bonyolítaná az életét. Mindennapjaink tele vannak a kvázilogikai érvelésekkel. Ilyen például az, amikor lehetnek dolgok külön-külön érvényesek, de együtt nem. Vagy például egy tipikus korlátolt érvelési mód, amely összeveti egy ember korábbi és későbbi magatartását. Pedig antropológiai alaptörvény, hogy a dolgok (és közben az emberek is) változnak. „Ugyanazon ember élete két különböző pontján tett kijelentése előadható úgy, mintha összeegyeztethetelen lenne, ha egy személy minden kijelentését egy zárt rendszernek tekintjük. Ha az életét egymástól elkülönülő, független szakaszokként vizsgáljuk, az összeegyeztethetenség eltűnik” (71–2). A természetes (vagyis spontán, nem tanult) emberi érvek között említi Perelman a szimmetriát, a reciprocitást, a talióelvet (a viszonyosság jussa), a tranzitivitást, a soritást (láncokoskodás), valamint a dilemmát. Bár egy későbbi fejezetbe tette be a szerző, a magam részéről idesoroltam volna a közéletben igen gyakorivá vált kettős mércét. Perelman egész pontos definícióját adja: „Az igazság törvénye alapján rosszhiszeműnek tarthatjuk azt, aki a saját érdekeit szolgáló érv értékét elismeri, de ha az ellene fordítható, akkor már nem ismeri el érvényesnek” (159).

A mesék olykor jobban rávilágítanak emberi tulajdonságokra, így a valóság szerkezetére, az összetevőre vonatkozó érvelésre is. Az érvelési problémák között előkerül „egy keleti történet” (mi azt is tudjuk: Andersen) a meztelen királyról. A közismert történet szerint becsapják a királyt azzal, hogy a neki készített ruhát csak azok láthatják, akik feddhetetlen erkölcsűek. Az udvaroncok nem mernek megnyilatkozni, egy naiv gyerek azonban megkérdezi: miért meztelen a király? Ez a mese „a végtelenségig viszi a gyakran feltételezett kapcsolatot tárgy és észlelése között, és a gyanú árnyékát veti minden olyan állításra, amely nem ellenőrizhető” (109). A mese rávilágít arra, hogy hányféleképpen ítéhető meg egy dolog (például ellentétesen is, kedvező vagy kedvezőtlen módon), illetve arra, hogy egy ítéletet (véleményt) különbözőképpen lehet értelmezni az adott szereplők és a kontextus alapján. A presztízs vagy tekintély alapján alkotott érv (argumentum ad vercundiam) nagyon sokszor csábít visszaélésre. Ha kinyitunk egy tudományos ismeretterjesztő folyóiratot, szinte minden írás azzal kezdődik, hogy ez és ez a tudományos folyóirat, kutatóintézet, egyetem, tudós (sőt akadémikus!) megálapította. Ennek nyomán mára hétköznapi tréfává váltak a „brit tudósok”: „Brit tudósok kimutatták, hogy akinek nincs ikertestvére, annak valószínűleg nem is lesz” (forrás: Facebook). De ennél szürkébb megoldások is vannak, bújtatva ugyanezt a célt szolgálják olyan elhasznált, sztereotip kifejezések, mint: egyhangú vélemény, közvélemény.

Az utolsó fejezetben Perelman megismétli alapvető állításait: a filozófia az objektív igazságot keresi, a retorika bizonyos véleményeket akar győzelemre segíteni. Ám ha figyelmen kívül hagyja az igazságot, ha érvelési hibákat tartalmaz, és pusztán az ékesszólásra törekszik, akkor csak a „látszat technikája”. Az érvek ütköztetése, harca a fontos. Tudomásul kell venni, hogy „az érvek sajátossága miatt ritka, hogy a tudósok egyetértenek”. Hozzá kell szoknunk a pluralizmushoz, ahhoz, hogy a tudományokban és a közéletben folyó viták „az észszerűséget csupán az argumentatív eszköztárból nyerik, a jó érvekből, amelyeket egy tézis mellett vagy az ellen fel tudnak vonultatni, az adott helyzetben jelenvalóvá tudnak tenni” (177). De szinte mindig felhozhatók más, például ellenérvek is. Jó példát mutatnak erre Kant antinómiái (ellentétre épülő gondolatalakzat; mindkét állítás elképzelhető és logikailag egyformán bizonyítható): *A világ lehet akár térben-időben véges, de feltételezhető ennek ellentéte is. * A világon semmi sem történik szabadon, de ennek ellentéte is sejthető, vagyis hogy a szükséges okságon kívül van még szabad okság is. * A világon léteznek szükségszerű dolgok, de lehetséges az is, hogy nem.*

Perelman munkája fontos könyv, mert rehabilitálja, feléleszti, sőt kiterjeszti a retorikát, egyúttal azonban nehéz olvasmány is, mert nem tankönyv, nem sorolja fel didaktikusan a retorika, illetve az érvelés egyes területeit, módszereit, hanem hol esszéisztikusan, hol filozofikusan és olykor művelődéstörténeti elemekkel fűszerezve jellemez egyes eseteket. A kvázilogikai érvelés kapcsán különösen sokszor konkrét magyar (retorikai) példák jutnak eszünkbe. Ez fölveti egy ilyen irányú elemzés, kötet megírásának a szükségességét. És persze nincs hiba nélküli könyv. A kötet lábjegyzetei között gyakori utalás van egy TA megjelölésű munkára, amely azonban nincs benne az irodalomjegyzékben. Hosszas nyomozás után megtudtam, hogy ez Perelman és munkatársának egy korábbi kötete, a pontos adatai pedig a következők: TA – Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucieaz, 1958. *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Paris: Presses Universitaires de France. (Chaïm Perelman: *A retorika birodalma*. Fordította: Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2018. 212 oldal.)

Balázs Géza
egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest
Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad
<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>